

УДК 341.41/.46:341.485

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.29.11>

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПОКАРАННЯ ЗА ЗЛОЧИН ГЕНОЦИДУ

Панишко Галина,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри політології та публічного управління

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0002-8870-1543

У статті досліджено та проаналізовано сутність поняття геноциду в міжнародному праві. Геноцид визнано небезпечним міжнародним злочином проти людства та людяності, який не можна виправдати. До наукового обігу цей термін було введено у 1944 р. Р. Лемкіним у книзі «Правління держав «Осі» в окупованій Європі». Ученим було доведено, що цей злочин існував протягом усієї історії людської цивілізації. Слід робити все можливе для упередження й унеможливлення його виникнення. Автором указано, що Міжнародним злочином геноцид визнали у 1946 р. Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН. 9 грудня 1948 р. був прийнятий основоположний документ – Конвенція про запобігання і покарання за злочин геноциду. У статті не обійдено увагою важливий та основоположний документ – Римський статут, який установлений Міжнародним кримінальним судом у 1998 р. та набрав чинності з 1 липня 2002 р. Станом на вересень 2019 р. Римський статут підписали 155 держав, ратифікували 122. Україна 20 січня 2000 р. підписала Статут, але не ратифікувала його. Ратифікація Римського статуту дасть змогу поширити юрисдикцію МКС на Україну та почати розслідування злочинів на території нашої держави. Сьогодні це єдина можливість притягнення до відповідальності на міжнародному рівні Путіна та його оточення за злочини росії, скоєні у перебігу подій російсько-української війни. Україна зобов'язана ратифікувати Статут згідно зі статтями 8 і 24 Угоди про асоціацію з Європейським Союзом. Акцентовано, що доказ злочину геноциду у правовій площині доволі складний і може тривати роками, він потребує не тільки доказової бази, а й підтвердження, що всі ці дії мали цілеспрямований намір знищення українців як нації чи етносу. Громадські організації, політики всіх рівнів повинні бути готовими діяти у частині запобігання геноциду як явища глобального характеру.

Ключові слова: геноцид, Голокост, Україна, влада, держава, Міжнародний кримінальний суд, Конвенція, Римський статут, превентивність, злочин, путінська Росія.

Panyshko Halyna. International legal issues of prevention and punishment for the crime of genocide

The article elucidates and analyzes the essence of the concept of the crime of genocide in terms of international law. Genocide is a dangerous international crime against humanity and humaneness that cannot be acquitted or apologized. This term was introduced into scientific use in 1944. R. Lemkin in his book *The Rule of the Axis Powers in Occupied Europe*. The scientist proved that this kind of crime existed throughout the history of human civilization. Everything possible should be done to prevent and prevent its occurrence. The author points out that genocide was recognised as an international crime in 1946. by a resolution of the UN General Assembly. On 9 December 1948, the fundamental document was adopted – the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. The article does not ignore an important and fundamental document – the Rome Statute, which was established by the International Criminal Court in 1998 and entered into force on 1 July 2002. As of September 2019, 155 states have signed the Rome Statute, and 122 have ratified it. Ukraine signed the Statute on 20 January 2000 but did not ratify it. Ratification of the Rome Statute will provide for extending the jurisdiction of the ICC to Ukraine and start investigating crimes on the territory of our country. Today, this is the only opportunity to bring Putin and his entourage to justice at the international level for crimes committed by Russia during the Russian-Ukrainian war. Ukraine is obliged to ratify the Statute in accordance with Articles 8 and 24 of the Association Agreement with the European Union. It is emphasised that proving the crime of genocide in the legal plane is quite complicated and can take years, it requires not only an evidence base, but also confirmation that all these actions had a deliberate intention to destroy Ukrainians as a nation or ethnic group. Civil society organisations and politicians at all levels should be prepared to act to prevent genocide as a global phenomenon.

Key words: genocide, Holocaust, Ukraine, power, state, International Criminal Court, Convention, Rome Statute, preventive measures, crime, Putin's Russia.

Однією з найактуальніших проблем нашого часу є злочини проти миру і безпеки людства. Такі міжнародні злочини, як агресія, військові злочини, злочини проти людяності, колоніалізм, геноцид, апартеїд, рабство, екоцид, являють собою найбільшу небезпеку. Суть геноциду полягає в умислі злочинців будь-яким способом знищити окремі групи населення чи цілі народи за расовими, національними, політичними або релігійними мотивами, що відрізняє це поняття від інших злочинів. Геноцид називають злочином злочинців через його суспільну небезпеку.

9 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Конвенцію про запобігання і покарання за злочини геноциду (СРРСГ), яка вперше дала визначення поняття «геноцид». Конвенція набрала чинності 12 січня 1951 р. Міжнародно прийняте визначення геноциду було включене до національного кримінального законодавства багатьох країн та знайшло відображення у Римському статуті Міжнародного кримінального суду. Стаття II Конвенції визначає геноцид як «...будь-яку з наступних дій, скоєних із наміром знищити, повністю або частково, яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку...» [1].

У той час тільки два з п'яти постійних членів Ради Безпеки ООН стали учасниками договору: Франція і Китайська Республіка. Радянський Союз ратифікував Конвенцію у 1954 р., Велика Британія – у 1970 р., Сполучені Штати – у 1988 р., Китайська Народна Республіка – у 1983 р. Така тривала затримка у підтримці Конвенції з боку найбільш могутніх країн світу робила її слабкою понад чотири десятиліття. Тільки в 1990-ті роки міжнародне право про злочин геноциду набуло повноцінної сили. Сьогодні 149 держав світу ратифікували Конвенцію.

Геноцид (від грец. Γένος – рід, плем'я та лат. *Caedo* – вбиваю) – це цілеспрямовані дії з метою повного або часткового знищення груп населення чи народів за національними, етнічними, расовими або релігійними мотивами. До таких дій належать:

- убивство членів цієї групи;
- нанесення тяжких тілесних або психічних ушкоджень членам такої групи;
- створення членам групи умов, які розраховані на повне чи часткове її знищення;
- унеможливлення народження дітей у середовищі групи;
- насильницька передача дітей цієї групи іншій групі.

Конвенцією закріплені ознаки геноциду: вбивство членів групи або заподіяння їм серйозних тілесних ушкоджень; навмисне створення життєвих умов, розрахованих на знищення групи; запобігання дітонародженню та насильницька передача дітей з однієї групи до іншої; публічне підбурювання до вчинення таких дій [2].

Термін «геноцид» уперше був запропонований польським та американським науковцем-правником єврейського походження, який став фундатором дослідження явища геноциду, Рафалом Лемкіним. На П'ятій міжнародній конференції з питань уніфікації кримінального законодавства, що відбулася у 1933 р., учений подав на розгляд проект, у якому знищення расових, релігійних чи суспільних колективів оголошувалося злочинами не лише проти законів даного народу, а й проти законів нації, законів людства і людяності. Р. Лемкін проводив наукові дослідження з історії трагедій вірмен та євреїв, здійснив наукове розроблення правового поняття «геноцид» [3].

До можливих жертв геноциду вчений зараховував не лише національні, етнічні, релігійні та расові групи, покарання за злочин проти яких передбачає Конвенція, а й політичні, соціальні та інші людські колективи. Проте наявність голодомору як геноциду українського народу Лемкін аргументував виходячи саме з дефініції ООН. Вивчаючи та аналізуючи геноцид українського народу, вчений виділяв чотири складника:

- 1) винищення української інтелігенції як розуму нації;
- 2) ліквідація Української православної автокефальної церкви – душі України;
- 3) виморювання голодом селян – носіїв української культури, мови, традицій тощо;
- 4) заселення України іноетнічними елементами з метою зміни складу населення [4].

У часи Другої світової війни Р. Лемкін ще більше переконався в тому, що злочини проти законів націй отримали глобальний характер і їхньою метою була насильницька зміна етнічної карти Європи. Це була скоординована програма штучного ослаблення поневолених народів Європи, щоб німці залишилися домінуючою групою навіть у разі програшу А. Гітлером війни. Лемкін уперше окреслив термін «геноцид» як «знищення національних зразків поневоленої групи та насадження національних зразків поневолювачів на корінне населення чи на території після усунення поневоленого населення». Він детально проаналізував використання нацистами соціологічних, економічних, біологічних, фізичних, релігійних, моральних технологій для підризу основи національного життя поневолених народів та підготовки ґрунту їх германізації [3].

Український історик та публіцист Ярослав Грицак, вивчаючи доробок Р. Лемкіна про злочин геноциду, підкреслював, що «у нашому світі дії, що мають характер геноциду, трапляються набагато частіше, ніж ми думаємо». Це відбувається тому, що насильство постійно супроводжує людську історію. Під час застосування геноциду використовуються різноманітні засоби. Наприклад, не завжди геноцид відбувається там, де йдуть воєнні дії. «Голодомор був актом геноциду, але відбувався у формально

мирних умовах, через те, що в 1933 році ніякої війни не було ні в радянській Україні, ні в країнах СРСР». Згвалтування жінок під час війни не можна вважати просто воєнним злочином, це також є актом геноциду. Метою таких спеціальних дій проти жінок є забезпечення неможливості відтворення наступників певної групи осіб. Характер геноциду також мають дії, коли винищуються не лише люди, а й культура, забороняються їхні книжки, стирається будь-яка згадка про них в підручниках історії. Отже, відбувається знищення національної ідентичності, і це, беззаперечно, є актом геноциду. Я. Грицак наголошує на тому, що «націю можна знищити, якщо забрати еліту – найбільш активну частину цієї групи, зокрема письменників, політиків, журналістів, громадських чи політичних діячів... Тут є виразний акт геноциду, тому що знищується та група, яка є найбільшим носієм національної ідентичності, політичної культури та культури в широкому сенсі» [5].

Важливо підкреслити, що масовість не обов'язково є ознакою геноциду. Наприклад, Міжнародний суд та Югославський трибунал визнали геноцидом різанину в Сребрениці наприкінці лютого 2007 р. з метою знищення релігійної групи (було вбито кілька тисяч людей). Під час Голокосту і Голодомору було знищено мільйони жертв. Але це теж злочини геноциду [6].

Усім країнам – членам ООН рекомендовано запобігати актам геноциду та карати за них під час війни та в мирний час. У 1946 р. Генеральна Асамблея ООН Резолюцією 96 (I) оголосила, що геноцид є злочином, який порушує норми міжнародного права і суперечить духу та цілям ООН. Тогочасне визначення геноциду включало також злочини, здійснені з політичних мотивів, але згодом вони були вилучені під тиском Радянського Союзу.

Створений у 1998 р. для розслідування та переслідування осіб, звинувачених у геноциді, воєнних злочинах та злочинах проти людяності Міжнародний кримінальний суд – це міжнародний трибунал, який діє на постійній основі. Процес формування та комплектації МКС зайняв приблизно три роки. Суд почав роботу з липня 2002 р. після того, як 60 країн ратифікували Римський статут.

Міжнародний кримінальний суд заснував міжнародний договір – Римський статут, який надає право Суду розглядати такі міжнародні злочини, як:

- геноцид (намір винищити певну національну, расову, етнічну або релігійну групу);
- злочини проти людяності (масштабне переслідування мирного населення);
- воєнні злочини (порушення законів та звичаїв ведення війни, наприклад щодо поводження з військовополоненими або використання заборонених видів зброї);
- злочини агресії (планування або здійснення особою, яка здійснює контроль над силовими формуваннями, акту агресії, який є порушенням Статуту ООН) [7].

Римський статут був ухвалений на дипломатичній конференції в Римі 17 липня 1998 р. та набрав чинності з 1 липня 2002 р. Статут – це основоположний документ міжнародного права, установлений Міжнародним кримінальним судом, метою якого є переслідування найважливіших злочинів проти міжнародного правопорядку. Станом на вересень 2019 р. Римський статут підписали 155 держав, ратифікували 122.

Україна підписала Статут 20 січня 2000 р., але не ратифікувала його. Ратифікація Римського статуту дасть змогу поширити юрисдикцію МКС на Україну та почати розслідування злочинів на території нашої держави. Сьогодні це єдина можливість притягнення до відповідальності на міжнародному рівні Путіна та очільників так званих «ЛНР» та «ДНР» за злочини, скоєні на Донбасі. Україна зобов'язана ратифікувати Статут згідно зі статтями 8 і 24 Угоди про асоціацію з Європейським Союзом. Необхідно привести внутрішнє законодавство, зокрема Кримінальний кодекс, у відповідність до норм Римського статуту. 20 травня 2021 р. було прийнято відповідний закон № 2689, але він ще не підписаний Президентом, а отже, не набрав чинності [8].

15 липня 2022 р. Державний департамент США презентував Стратегію із передбачення, попередження та реагування на звірства у воєнних конфліктах. Цей перший в історії публічний стратегічний документ США щодо звірств підтверджує, що «запобігання масовим звірствам і геноциду є основним інтересом національної безпеки та основною моральною відповідальністю Сполучених Штатів», окреслює головну роль, яку має відігравати очолювана Білим домом Цільова група із запобігання звірствам, визначає ролі та обов'язки Державного департаменту, міністерств оборони, фінансів, юстиції, національної безпеки та інших федеральних органів. Україна названа серед країн, що потребують реагування на вчинення жорстоких злочинів.

Важливу роль у розв'язанні проблеми покарання воєнних злочинців та осіб, що вчинили злочини проти людства, відіграла Економічна і соціальна рада ООН, яка у своїх резолюціях 1965 та 1966 рр. порушила питання стосовно недопустимості застосування строків давності щодо воєнних злочинів і

злочинів проти людства. Таке рішення, безумовно, вплинуло на подальше розроблення Конвенції про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства (26 листопада 1968 р.), яка остаточно визначила, що покарання за такі злочини застосовують незалежно від часу їх учинення. Це положення Конвенції підтвердило принцип невідворотності покарання. Міжнародні кримінальні суди та трибунали не використовують смертну кару. Найвищою мірою покарання є довічне ув'язнення або ув'язнення на термін до 30 років.

Установлення факту геноциду є неодмінним елементом процесу переслідування осіб, винних у його вчиненні. Згідно з Конвенцією, переслідування за вчинення геноциду здійснюють національні або міжнародні кримінальні судові органи. Міжнародний кримінальний суд не замінює, а доповнює повноваження відповідних національних судів. Відповідальність держави за вчинення геноциду можлива лише згідно з рішенням Міжнародного Суду ООН.

На Нюрнберзькому трибуналі (1945–1946) за участь у Голокості до відповідальності були притягнуті нацистські лідери, 24 з яких визнані винними у скоєнні злочинів проти людяності та інших більш конкретних злочинах, таких як убивства. За загальним визнанням Голокост – це геноцид, і в обвинувальному висновку говориться, що всі обвинувачені «проводили умисний і систематичний геноцид, а саме знищення расових і національних груп...».

Міжнародний кримінальний трибунал щодо Югославії (з 1993 р. дотепер) у 2001 р. вирішив, що різанина 1995 р. у Сребрениці була актом геноциду. 26 лютого 2007 р. Міжнародний суд у справі щодо боснійського геноциду підтримав рішення МКТЮ та визнав різанину в Сребрениці та Жепіє геноцидом. Близько 30 особам були пред'явлені звинувачення за участь або співучасть у геноциді на початку 1990-х років у Боснії, більшість з яких було визнано винними у скоєнні цього злочину і покарано. Колишній президент Югославії Слободан Мілошевич був найстаршим політичним діячем, що постав перед судом у МКТЮ, де він був звинувачений у геноциді або співучасті в геноциді. Він помер 11 березня 2006 р. в ході судового розгляду, коли ще вирок не був ухвалений.

Міжнародний кримінальний трибунал щодо Руанди (із 1995 р. дотепер) виніс обвинувачення щодо 93 осіб, яких він уважав відповідальними за серйозні порушення міжнародного права, вчиненого в Руанді в 1994 р. Надзвичайні палати в судах Камбоджі (із 2003 р. дотепер) розглядають злочини, учинені найбільш високопоставленими чиновниками червоних кхмерів. Звинувачення в геноциді пов'язані з десятками тисяч убивств в'єтнамських і тямських меншин Камбоджі.

З історії України ми знаємо про масові винищення людей на нашій території. Наймасовішим було вбивство голодом етнічних українців Радянської України у 1932–1933 рр. Голодомор поступово визнається іншими націями саме геноцидом. До масових жертв у Європі призвів геноцид євреїв, зокрема українських євреїв. Названий Голокостом, він відбувався за допомогою розстрілів та спалення людей. Обидва наймасовіші геноциди, що сталися у Європі в ХХ ст., відбувалися на території сучасної України і стосувалися української нації. Під час Другої світової війни на території України нацисти знищили близько 3,9 млн мирних громадян, убили 1,4 млн військовополонених, насильно вивезли на роботи в Німеччину та окуповані нею країни 2,3 млн осіб.

Цілеспрямований терор народу України відбувається з приходом на її окремі території російських військ у 2014 р., а з 24 лютого 2022 р. в усіх українських регіонах: окупація, бомбардування, обстріли і повне знищення населених пунктів, масові вбивства та викрадення, звалтування і катування. Багаторазові заяви керівництва Росії, підтримані нарративами російського медіапростору про те, що України та українського народу не існувало і не існує, доводять факти вчинення геноциду з метою повного знищення української нації.

14 квітня 2022 р. Верховна Рада Постановою № 7276 прийняла заяву «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні», у якій зазначено, що Росія вчиняє на території України всі визначені Конвенцією форми геноциду, окрім дій, розрахованих на запобігання дітонародженню серед українців. У Пояснювальній записці до заяви наводяться окремі докази існування державної політики Росії щодо знищення українського народу.

Кримінальним кодексом України, ст. 442 «Геноцид», дано визначення злочину і передбачено покарання позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі (п. 1). Також визначено, що публічні заклики до геноциду, а також виготовлення матеріалів із закликами до геноциду з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів, караються арештом на термін до шести місяців або позбавленням волі на термін до п'яти років (п. 2) [9].

Сьогодні Україна не ратифікувала Римський статут, але визнала юрисдикцію МКС щодо злочинів проти людяності та воєнних злочинів, у тому числі й геноциду, учинених на її території з 20 лютого 2014 р. Прокурор МКС уже розпочав розслідування щодо злочинів, учинених на території України.

Україна володіє великою кількістю доказів примусового вивезення дітей з окупованої території до Росії та про наявність планів щодо спрощення їх усиновлення. Ці дії не є ізольованим актом, вони вчиняються на тлі повного фізичного знищення міст, масових вбивств та створення нестерпних умов життя, а отже, можуть бути кваліфіковані як «умисне створення членам групи життєвих умов, розрахованих на повне або часткове фізичне знищення групи» або «заподіяння серйозної фізичної або психічної шкоди членам групи» і, відповідно, як акт геноциду українського народу.

Юридичний процес доказу злочину геноциду доволі складний і може тривати роками. Потрібно зібрати не тільки доказову базу, а й підтвердити, що всі ці дії мали цілеспрямований намір знищення українців як нації чи етносу.

Із метою акцентування та важливості запобігання і припинення виявів геноциду у світі 11 вересня 2015 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Резолюцію A/RES/69/323, згідно з якою 9 грудня проголошено Міжнародним днем пам'яті жертв злочинів геноциду, вшанування їх людської гідності та запобігання цим злочинам. Дата приурочена до дня прийняття Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього [10].

Геноцид є небезпечним міжнародним злочином, і тільки сильна, національна за змістом держава з відповідальною владою вбереже громадян від нових геноцидів, масових знищень, збройних конфліктів тощо. Геноцид проти будь-якого народу, нації, етнічної або релігійної групи – це найтяжчий злочин проти людства і людяності, його неможливо виправдати. Геноцид означає реальну загрозу не лише для миру, а й для існування цивілізації та є найбільшою проблемою людства у цілому.

Література:

1. Конвенція про попередження злочину геноциду і покарання за нього, 9 грудня 1948 року. A/RES/260 A (III). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_155.
2. Поняття геноциду: характеристика, об'єкти та ознаки. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/law/10789/>.
3. Мейс Дж. Геноцид. *Енциклопедія сучасної України* / редкол.: І.М. Дзюба та ін. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. URL: <https://esu.com.ua/article-29090>.
4. Сербин Р. Концепція злочину геноциду Рафаеля Лемкіна та його аналіз українського геноциду. *Радянський геноцид в Україні*. Київ, 2009.
5. Котубей О. Що таке геноцид і чи вчиняє його Росія в сучасній Україні? Говоримо з істориком Ярославом Грицаком. 24 травня 2022 р. URL: <https://suspilne.media/242447-so-take-genocid-i-ci-vcinae-jogo-rosia-v-sucasnij-ukraini-govorimo-z-istorikom-aroslavom-gricakom/>.
6. Антонович М. Злочин злочинів: що таке геноцид та як він карається. URL: <https://vogue.ua/article/culture/lifestyle/zlochyn-zlochyniv-shcho-take-genocid-roz-yasnyuye-ekspert-48260.html>.
7. Юридична сотня закликає підтримати ратифікацію Римського статуту в Україні, що дасть змогу поширити юрисдикцію Міжнародного кримінального суду на територію України. URL: <https://legal100.org.ua/bills/ratifikatsiyarimskogo-statutu/>.
8. Що таке Римський статут та чому його потрібно ратифікувати в Україні? URL: <https://legal100.org.ua/shho-take-rimskiy-statut-ta-chomu-yogo-potribno-ratifikuvati-v-ukrayini/>.
9. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
10. 9 грудня – Міжнародний день вшанування пам'яті та гідності жертв злочину геноциду та запобігання цим злочинам. URL: <https://dn.gov.ua/news/9-grudnya-mizhnarodnij-den-vshanuvannya-pamyati-ta-gidnosti-zhertv-zlochynu-genocidu-ta-zapobigannya-cim-zlochynam>.